

АНАЛІТИЧНІ ТЕРМІНИ ЗАГАЛЬНОТЕХНІЧНОЇ ГАЛУЗІ

© Гаращенко Л. Б., 2012

У статті розглянуто закономірності формування аналітичних термінів, проводиться їхній семантичний аналіз. Визначено типові структурні моделі, за якими створюються загальнотехнічні терміни-словосполучення.

Ключові слова: українська мова, аналітичний термін, термін-словосполучення, семантична структура, структурна модель, двокомпонентна конструкція, трикомпонентна конструкція.

The article brings to the complex of regularities of analytical terms building. The all-embracing semantic analysis of such kind of terms is done thoroughly. The sum of typical structural models which are building examples to general technical terms-word-combinations tended to be investigated in succession.

Keywords: Ukrainian language, analytical term, term-word-combination, semantic structure, word-building model, two-component construction, three-component construction.

У сучасних національних терміносистемах різних галузей знань значне місце посідають аналітичні термінологічні конструкції, висока продуктивність яких зумовлена «виявом універсальної загальномовної тенденції до усунення суперечностей між обмеженою кількістю номінативних засобів та необмеженою кількістю об'єктів номінації шляхом використання словосполучень у номінативній функції» [1, с. 14].

Ці види термінів досліджуються у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві протягом кількох десятиліть, зокрема їм приділена увага в працях В. Даниленко, В. Лейчика, В. Соловйова, Л. Веклинець, І. Волкової, Б. Михайлишина, Т. Панько, О. Покровської та інших. У деяких роботах наголошувалося, що ці номінативні одиниці утворюють певний прошарок структурованої лексики, що створюється й відтворюється в процесі комунікації, задовольняючи потреби в спеціальній номінації наукового пізнання. В україністиці досліджувалися структурні та семантичні особливості аналітичних термінів у метамовах різних галузей: економічної (О. Чуєшкова), екологічної (О. Бондар, В. Чумак), медичної клінічної (Н. Місник), електротехнічної (Л. Козак), органічної хімії (Н. Цимбал), нафтогазової промисловості (С. Дорошенко), фінансово-бухгалтерської (О. Чумак), швацької промисловості (О. Романова) тощо. Загальнотехнічна термінологія містить велику кількість термінів-словосполучень, що й дає цікавий матеріал для дослідження закономірностей формування аналітичних термінів, їхньої семантичної структури, виявлення структурно-граматичних типів таких найменувань.

Актуальність пропонованої розвідки полягає в тому, що в сучасному термінознавстві не існує однозначного погляду щодо трактування специфіки термінів-словосполучень, відсутні чіткі критерії визначення термінологічності аналітичних конструкцій тощо.

Мета цієї статті – виявити закономірності формування термінологічних словосполучень загально-технічної терміносистеми, визначити найпоширеніші структурні моделі.

У метамові загальнотехнічної галузі терміни-словосполучення є одним з основних засобів спеціальної номінації. Терміни-словосполучення визначають загальнотехнічні поняття розчленовано, тобто за допомогою двох або кількох слів, пов'язаних між собою певними синтаксичними зв'язками.

Термінологізоване словосполучення має властивості терміна-лексеми, з одного боку, та властивості терміна-словосполучення – із другого. Як термін він характеризується системністю, наявністю дефініцій, тенденцією до моносемії в межах свого термінологічного поля, відсутністю експресії, стилістичною нейтральністю [2, с. 14]. Як різновид словосполучення аналітичний термін є синтаксич-

ною конструкцією, що складається із двох або більше компонентів, певним чином між собою пов'язаних [3, с. 71]. На основі підрядного зв'язку одне із цих слів є головним (стрижневим), а друге – залежним (підрядним).

Термін-словосполучення є різновидом стійкого словосполучення. За визначенням В. В. Виноградова: «...стійке словосполучення – це сполучення слів, що організоване за законами мови й виражає яке-небудь складне поняття» [4, с. 242]. У загальномовному аспекті стійкість словосполучення зазвичай визначається злитованістю компонентів та частотністю вживання. Елементи, що входять до складу термінологічних словосполучень, поєднуються за певними лексичними та граматичними правилами відповідно до закону валентності, тобто здатності входити до словосполучення при утворенні лексико-семантичного ряду слів [2, с. 15].

Термін-словосполучення виконує не лише номінативну функцію, а й допомагає визначити обсяг позначуваного ним поняття, зрозуміти його місце в системі інших технічних понять. О. В. Чуєшкова стверджує, що, на відміну від однослівних термінів, терміносполучення виявляють більшу здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам; вони майже не зазнають шкідливого впливу омонімії, помітно менше синонімізуються; їм властива можливість гнучкішої класифікації та систематизації за певними моделями [3, с. 32].

В останні десятиліття специфіку термінів-словосполучень розглядають з позицій пошуку типів їхніх семантичних структур. Більшість робіт, у яких вивчається семантична структура термінів-словосполучень, становлять ті, у яких аналізується належність компонентів до тих чи тих лексико-семантичних груп. Так, Е. Скороходько та І. Пшенична у визначенні терміна виділяють основні терміни й змістові відношення між ними. Інші науковці (Б. Глухова, О. Митрофанова) виділяють у структурі терміна складові частини, між якими встановлюються семантичні відношення. На думку дослідників, ці складові частини й визначають їхню віднесеність до певної предметної сфери.

У роботах В. М. Лейчика термінологічні словосполучення розглядаються у функційному аспекті. З позиції діахронного аналізу дослідник виділяє такі етапи номінації спеціального поняття: а) період первинного позначення в системі понять, коли фігурують передтерміни, у яких переважають ознаки мовного субстрату; б) етап термінологізації – залучення нетермінів до системи професійної мови; в) період адекватного позначення поняття в системі понять, коли фігурують власне терміни, у яких ознаки мовного субстрату послаблені [5, с. 56].

Такий підхід допомагає пояснити специфіку змісту й формальні ознаки лексичних одиниць кожного типу, що є суттєвим у процесі вивчення термінів-словосполучень у функційно-семантичному аспекті.

Основний принцип побудови складених найменувань – конкретизація опорного компонента. Це можна простежити на прикладі словосполучень зі стрижневим словом *двигун*. Цей термін у загальнотехнічній термінології утворює понад 60 терміносполук, наприклад: *гальмівний двигун, шунтовий двигун, атомний двигун, повітряно-реактивний двигун, двигун внутрішнього згоряння, двигун змінного струму, двигун подвійної дії та ін.* У структурі складеного найменування головне слово передає родову ознаку (категоріальне значення), а залежний компонент – видову (указує на конкретні особливості явищ, процесів, речей).

Таким чином, у межах кожної тематичної групи термінів проявляється тенденція до утворення стрункої структурно-семантичної системи за рахунок утворення від термінів (родових понять) термінів-словосполучень (видових понять) [2, с. 14]. Так утворюються цілі гнізда зі спільним стрижневим словом: *генератор, високовольтний генератор, зумерний генератор, обернений генератор, генератор струму, генератор постійного струму, генератор змінного струму* тощо.

За ступенем семантичної розчленованості в загальнотехнічній термінології виділяються:

1) стійкі терміни-словосполучення (терміни-фразеологізми), що становлять семантичну неподільність. До них відносимо складені терміни, компоненти яких стали продуктом вторинної номінації: *гальмівний кулачок, тиснена спинка, лапа золотника, носок ківша, голкове ложе*. Слово, яке стало основою для виникнення нового терміна, продовжує функціонувати у своєму попередньому значенні;

2) вільні словосполучення, усі компоненти яких мають цілком самостійне лексичне значення, що зберігається без змін: *струминний апарат, зварна конструкція, педальний механізм*. Вільні словосполучення створюються в конкретному акті мовлення для повідомлення певного змісту.

Як відзначає В. П. Даниленко: «...терміни-словосполучення, що означають єдине цілісне поняття, маючи різний ступінь змістової розкладності, у цілому більш стійкі порівняно з вільними словосполученнями загальнолітературної мови» [6, с. 104].

Складений термін, як і будь-яка мовна одиниця, має свою схему побудови й конкретне лексичне наповнення. Аналіз словників, опублікованих останнім часом, засвідчив, що терміни-словосполучення загальнотехнічної термінології побудовані за моделями підрядної залежності компонентів, сурядні зв'язки ми не виявили. Компоненти, що входять до складу термінологічного словосполучення, можуть поєднуватися різними видами підрядного зв'язку – узгодження, керування та прилягання: *привідний вал, баластна камера, вимірник вологості, імпульс струму, нарощування з накладками, нарощування впритул*. Серед аналітичних термінів загальнотехнічної галузі найбільш поширені моделі, побудовані на узгодженні складових частин: *вигинальний автомат, блоко-обробний агрегат, анкерне кріплення, гідравлічна муфта, віялоподібна лопать*. Узгоджуваним словом здебільшого виступає прикметник, що характеризує те чи те поняття або явище з різних боків.

Окрім іменників і прикметників, до складу термінологічних словосполучень можуть входити й інші частини мови: прислівники (*мурування впритиск, нарощування впівдерава, посадка нагаряче*); дієслова (*накручувати гайку, насаджувати під тиском, видалити залізо, відбивати пруг, давати тріщину*); дієприкметники (*ведений диск, затухаюча хвиля*).

Структурно терміни-словосполучення поділяються на дво-, три-, чотири- та багатоконпонентні. Відзначимо, що переважну більшість загальнотехнічних аналітичних термінів, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком, становлять двокомпонентні конструкції, серед яких можемо виділити три наявні типи семантико-синтаксичних відношень: атрибутивні, субстанціальні й адвербіальні (обставинні). Атрибутивні словосполучення складаються з підпорядковуючих слів, переважно іменників, і слів з атрибутивною функцією, що розкривають або уточнюють значення перших, поєднуються відповідними граматичними зв'язками й стоять у постпозиції чи препозиції [7, с. 134], наприклад: *точкове автоблокування, ріжковий автомат, днище конвертера, набігання паса, заклепувальний обтискач*. Значно меншою мірою в загальнотехнічній термінології представлено об'єктні та адвербіальні терміносполуки. Субстанціальні (об'єктні) відношення в словосполученні виникають при такій семантико-граматичній взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення об'єктом, на який спрямована чи з яким пов'язується дія. Об'єктні відношення передусім властиві термінологічним словосполученням з головним словом-дієсловом, що вимагає поширення знахідним відмінком прямого об'єкта (*накрутити канат, випалювати цеглу, видалити залізо, видалити газ*), причому такі словосполучення є семантично обмеженими: головне слово в них позначає дію, стан, а залежне – власне об'єкт цієї дії, стану. Адвербіальні (обставинні) відношення характеризують або кваліфікують дії, стани, процеси тощо (*нарощувати впритул, нарощувати вчверть, посадка нагаряче, випробування на жорсткість, випробування на зносостійкість*).

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави для виокремлення таких структурних моделей двокомпонентних терміносполук:

1. Для творення аналітичних термінів найпродуктивнішою є атрибутивна модель **прикметник + іменник**. За значенням компонентів двоскладові атрибутивні словосполучення можемо поділити на:

- складені терміни, у яких **прикметник** – термін, а **іменник** – загальноновживане слово, яке в одному зі своїх значень є терміном, наприклад: *дросельна котушка, кліперний ніс, роторна лопатка, шарнірні ножиці, азбестова нитка, золотникова коробка, оксидний волосок*. У цих словосполученнях прикметник та іменник, маючи термінологічне значення, поєднуючись, утворюють нове, конкретизоване поняття. Граматично основними в таких словосполученнях виступають іменники, а семантично навантаженими є прикметники;

- складені терміни, у яких **іменник** є терміном – виразником родового технічного поняття, а **прикметник** – загальноновживане слово, наприклад: *вихідна напруга, пряме нагрівання, вільне коливання, гаряче дуття, тверде пальне, агресивна вода*;

- складені терміни, у яких **іменник** і **прикметник** мають термінологічний характер, наприклад: *привідний вал, електродний ніпель, клапанна помпа, ротаційний копер, релейний модулятор, бітумна мастика*.

Різновидом такої моделі є структура **дієприкметник + іменник**. Цей тип менш продуктивний, проте характерний для творення назв властивостей та величин, назв механізмів і деталей (*ведений вал, ведений диск, ізолююча втулка, ємність компенсуюча*).

Як свідчать наші спостереження, у досліджуваній термінології переважну більшість двокомпонентних терміносполук, утворених за моделлю **прикметник + іменник**, становлять ті, де обидва слова мають термінологічний характер. Д. Лотте зазначав, що в термінології «сполучення прикметника з іменником зручніше, ніж сполучення двох іменників» [8, с. 14].

Найчастіше атрибутивним компонентом у термінологічних словосполученнях виступають відносні прикметники, що утворюються від термінів або багатозначних іменників, що в одному зі своїх значень виступають терміном: *гальмівний канат, ілюзова камера, сіткова напруга, хвостовий молот*. Якісні прикметники в досліджуваній термінології трапляються значно рідше: *глуха муфта, тверда деревина, чистий вигин, рідке пальне, холодне волочіння*. Як свідчить матеріал, майже всі вони вжиті в переносному значенні. Атрибути в термінах-словосполученнях можуть також виражатися складними прикметниками: *алюмосилікатні вознетриви, ударно-штамповий інструмент, електронно-променевий випарник, гвинторізний автомат, токарно-револьверний автомат, бітумоплавильний агрегат, санітарно-технічна кераміка, паперовипробний апарат, припливно-втяжна вентиляція*.

2. Поширеною є модель **іменник + іменник**, у якій основне семантичне навантаження передає стрижневий компонент, виражений змінюваним іменником у називному відмінкові. Для цієї моделі характерні лексеми як термінологічного, так і нетермінологічного характеру. Серед них виділяють такі різновиди:

- **іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.):** *механізм зупинника, затискач фіксатора, вмикач запалювання, колір стовбура, головка гвинта, деформація стиску, натяжка гусениць, зависання колоші, жорсткість пружини;*

- **іменник (Н. в.) + іменник (О. в.):** *нарощування зубцями, лісосплав розситом, обдувка дробом, гальванізація зануренням, гальванізація дотиканням;*

- **іменник + іменник** (прикладкова модель): *мотор-вентилятор, ключ-переривник, кран-повітророзподільник, гак-самовідчіплювач, динамо-модель*.

Структура цих складених термінів може бути як безприйменникова, так і прийменникова: *втяжка на чоботи, міст на палях, злом від утомленості, нечутливість до надрізу, допуск на спрацювання, міцність на стиск, гартування в мастилі, напруга на затискачах, нарощування з накладками, захист від корозії, інструкція з монтажу, кран з перекидачем*.

3. Малопродуктивними є такі моделі: **іменник + прислівник:** *мурування впритиск, клепання внакрив, нарощування впритул, нарощування вчверть, врубка врозгін; дієслово + іменник (З. в.):* *загинати пружок, давати усадку, накрутити канат, поглиблювати дно, видалити газ*.

Значно менше в досліджуваній термінології представлено трикомпонентних термінів-словосполучень, що виникають на основі двокомпонентних. Кожен з нових компонентів конкретизує, уточнює складне наукове поняття. Компонентами названих терміносполук можуть бути лексеми як термінологічно навантажені, так і загальноновживані. Трикомпонентні терміни-словосполучення реалізуються за такими моделями:

1) переважну більшість становлять терміни, у яких основне термінологічне значення виражене групою **іменник + прикметник (дієприкметник) + іменник** (у формі родового відмінка однини): *кок повітряного гвинта, бочка прокатного валка, вічко волочильної дошки, датчик робочого циклу, генератор змінного струму, гарячеламкість зварних швів, вимірник часових інтервалів, депланація поперечного перерізу, мундштук зварювального апарата, кабан несучого гвинта, корозія блукаючими струмами;*

2) менш активною є модель **іменник + іменник + іменник:** *запізнювання закриття клапана, закид обертів гвинта, виліт стріли крана, гребінка приймача тиску, глибина занурення набою, гартування з охолодженням у маслі;*

3) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник (дієприкметник) + прикметник (дієприкметник) + іменник:** *протиструминна вентиляторна градирня, двозворотна друкарська машина, довготерміновий запам'ятовуючий пристрій, плаваюча магнітна головка. У загально-тех-*

нічних словниках таких терміносполучень незначна кількість. Виникають вони внаслідок ускладнення двокомпонентних структур через подальшу конкретизацію, що відбувається приєднанням означення до означуваного слова при вказівці на різновидність поняття, названого словосполученням. У таких синтаксичних конструкціях перший прикметник (діеприкметник) виконує уточнювальну функцію. Наприклад, термін *обчислювальна машина* після приєднання до нього ще одного прикметника диференціюється за певними ознаками: *обчислювальна машина* може бути *цифрова обчислювальна машина*, *електронна обчислювальна машина*.

Як засвідчив проведений аналіз, багатокомпонентних терміносполук, до складу яких входять чотири й більше компонентів, у загальнотехнічній термінології незначна кількість, наприклад: *активування електродного зварювального дроту*, *відпуск до одержання максимальної твердості*, *активна лінія зачеплення зубчастої передачі* та ін. В основу багатокомпонентних поєднань покладено двочленне словосполучення, а кожний новий компонент, виражений іменником чи прикметником, конкретизує складне наукове поняття. Використання багатокомпонентних термінів-словосполучень пояснюється прагненням надати терміну, що називає нове поняття, більшої семантичної точності.

Збільшення довжини словосполучень зумовлює певні труднощі в користуванні через їхню громіздкість. Учені встановили, що зі збільшенням довжини словосполучень зменшується їхня кількість у загальному складі словосполучень. Довгі словосполучення зберігаються тоді, коли ними рідко послуговуються. Якщо ж словосполучення використовується достатньо часто, воно зазвичай підлягає скороченню шляхом утрати окремих компонентів, тобто шляхом еліптизації.

Процес стандартизації передбачає визначення оптимальної довжини для термінів. Ідеальною довжиною терміна вважається така, за якої кожен терміноелемент виражає одне поняття із системи понять певної галузі науки чи техніки [9, с. 66, 67].

Підсумовуючи викладене, наголошуємо на тому, що синтаксичний спосіб творення термінів загальнотехнічної галузі є досить продуктивним. Продуктивність цього способу зумовлена як лексичною природою терміна, так і його функційним призначенням. Термінами-словосполученнями легше передати належність до класифікаційного ряду, яка ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять, чим і пояснюється широке використання цього способу творення термінів у загальнотехнічній термінології.

У цій статті викладено структурно-граматичні особливості аналітичних термінів загально-технічної галузі. Вони дають ґрунт для аналізу семантичного наповнення цих структур, виявлення їх смислових особливостей, що вважаємо подальшою перспективою дослідження.

1. Цимбал Н. Ономазіологічний погляд на термінотворення в органічній хімії / Н. Цимбал // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 30–36.
2. Місник Н. Аналітичні терміни у складі термінології клінічної медицини / Н. Місник // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – Вип. IV. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 193–194.
3. Чуєшкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Оксана Володимирівна Чуєшкова. – Х., 2002. – 200 с.
4. Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний (на материале русского языка) / В. В. Виноградов // Избр. труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 231–253.
5. Лейчик В. М. Предмет, методы и структура терминоведения : автореф. дис. ... докт. філол. наук / В. М. Лейчик. – М., 1989. – 47 с.
6. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
7. Непійвода Н. Ф. Вираження атрибутивних відношень у терміні / Н. Ф. Непійвода // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології : Тези доп. Респ. конф. – К., 1980. – С. 134.
8. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
9. Лейчик В. М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина / В. М. Лейчик // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С. 63–73.
10. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В. В. Гейченко, В. М. Завірюха, О. О. Зеленюк та ін. – К. : Наук. думка, 1998. – 892 с.
11. Українсько-російський словник наукової термінології / за заг. ред. Л. О. Симоненко. – К. : ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.